

**UN EVENIMENT FILOLOGIC DE EXCEPȚIE:
PUBLICAREA UNEI VERSIUNI ROMÂNĂȘTI
DIN SECOLUL AL XVIII-LEA
A BIBLIEI, TRADUSĂ DUPĂ VULGATA**

Eugen MUNTEANU, Lucia-Gabriela MUNTEANU

După două secole și jumătate, vede lumina tiparului, pentru prima dată, un important monument de limbă și cultură românească. Este vorba despre o versiune integrală a *Bibliei* în limba română, operă realizată de un grup de cărturari greco-catolici din Blaj în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, sub conducerea episcopului greco-catolic de Blaj, Petru Pavel Aron (1709-1764). Determinările și evaluările efectuate de autorii ediției fixează anii 1760-1761 ca perioadă a redactării și identifică printre membrii echipei de traducători pe cărturarii ardeleni Grigore Maior, Gherontie Cotoră, Atanasie Rednic, Silvestru Caliani și Petru Pop de Daia. Cele cinci volume masive, într-o formulă grafică remarcabilă, însumând 4200 de pagini, au apărut în anul 2005, sub egida Academiei Române, ca rezultat al colaborării dintre cercetători de la Institutul de Istorie „George Bariț” din Cluj-Napoca, Facultatea de Litere a Universității „Ștefan cel Mare” din Suceava, Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” din Cluj-Napoca și Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române. Coordonatorul general al lucrării a fost istoricul Ioan Chindriș. Nu putem să nu fim de acord cu aprecierile elogioase ale acad. Eugen Simion, când remarcă „munca uriașă și devotamentul exemplar” al transcriptorilor și comentatorilor filologi, care au reușit, în doar doi ani, să împlinească acest proiect: Niculina Iacob, Adriana Bogdan, Elena Comșulea, Doina Grecu, Valentina Șerban, Elena Ardeleanu, Remus Mircea Birtz, Florica Nuțiu, Elena Mihu. În *Cuvântul înainte* al ediției, asumându-și rolul de „antrenor cultural” al acestui proiect, Eugen Simion explică detaliat contextul care a condus la finalizarea acestei opere de restituire. Aflăm astfel că totul a început la Roma, în 2001, când, în fruntea unei delegații în care se aflau monseniorul Ioan Robu, Virgil Bercea, episcopul greco-catolic de Oradea, acad. Camil Mureșanu, dr. Ioan Chindriș și dr. Eugen Pavel, președintele de atunci al Academiei Române

era primit de Papa Ioan Paul al II-lea, căruia i se înmâna primul exemplar din *Biblia* lui Samuil Micu (1795), tocmai scoasă, cu sprijinul Vaticanului, într-o ediție filologică. Cu emoție reținută, Eugen Simion evocă și momentul în care a avut curajul de a-l invita pe Suveranul Pontif să accepte intrarea în Academia Română, fapt ce se va și petrece peste un an. În acest context al discuțiilor despre tradiția textului biblic în cultura română, Eugen Simion află de la istoricii și filologii clujeni de existența *Vulgatei* de la Blaj, manuscris mai vechi decât *Biblia* lui Micu. Din poziția oficială pe care o ocupa, Eugen Simion a luat hotărârea ca, oricât de mare efort ar implica din partea unei echipe de filologi specialiști în limba română veche, acest important text inedit să fie editat după cele mai înalte standarde ale cercetării actuale, dată fiind importanța acestui „monument de limbă română, o sursă – de aici înainte – inevitabilă de studiu pentru filologii noștri, în fine, o piesă esențială în dosarul cultural al Școlii Ardelene (o «școală» pe care, nu știu de ce, manualele noastre școlare alternative o lasă deoparte; argumentul este că nu trebuie împovărată mintea școlărilor noștri; argument fals, pentru că unele elemente de cultură trebuie «învățate» la vârsta potrivită, dacă vrem ca generațiile viitoare să știe de unde se trag, ce limbă vorbesc și cum s-a format cultura lor națională și cum s-a constituit, în fond, națiunea lor” (vol. I, p. VI). Din acest excurs introductiv cititorul mai află că cele 6000 de pagini manuscrise ale *Vulgatei* de la Blaj se păstrează la Biblioteca Academiei Române din Cluj și că episcopul Petru Pavel Aron a avut ca text de referință pentru traducerea Bibliei, o ediție venețiană a *Vulgatei* lui Ieronim, apărută în 1690.

Primul volum cuprinde, după *Cuvântul înainte* al academicianului Eugen Simion, articolul *Tâlcuirea cuvântului* semnat de acad. Camil Mureșanu, amplul studiu introductiv *Testamentul lui Petru Pavel Aron* al lui Ioan Chindriș, *Concordanța numelor proprii*, alcătuită de Mircea R. Birtz, o notă asupra ediției semnată de Elena Ardeleanu, Ioan Chindriș, Elena Comșulea, Doina Grecu și Valentina Șerban. Se adaugă primele cinci cărți biblice, *Cartea Facerii*, *Cartea Ieșirii*, *Cartea Preoțiilor*, *Cartea Numerilor*, *Cartea 2 Leage*, fiecare încheiată cu indice de cuvinte și forme și de facsimilele originalului.

Volumul al doilea cuprinde *Cartea lui Iosue*, *Cartea Giudecătorilor*, *Cartea dintâiu a lui Samuil*, *care noi întâie a împăraților o numim*, *Cartea a doao a lui Samuil*, *care noi a doao a împăraților o zicem*, *Cartea împăraților a treia*, *după ovreai întâie a lui Malahie*, *Cartea împăraților a patra*, *după ovreai a lui Malahie a doao*, *Cartea 1 Paralipomenon*, *Cartea a doao Paralipomenon*.

În volumul al treilea se găsesc *Cartea întâie Ezdrei*, *Cartea lui Neemie*, *Cartea lui Tovie*, *Cartea lui Iiudith*, *Cartea Esthir*, *Cartea lui Iov*,

Cartea Psalmilor, Cartea Pildelor, Cartea Ecclziastului, Cartea lui Solomon, Cartea Înțelepciunii, Spre Ecclziastul Isus, fiul lui Sirah, Ecclziasticul.

Volumul al patrulea are următorul cuprins: *Prorocia lui Isaie, Prorocia Ieremii, Threni, Prorocia lui Varuh, Prorocia lui Iezechil, Prorocia lui Daniil, Prorocia lui Osie, Prorocia lui Ioil, Prorocia lui Amos, Prorocia lui Avdie, Prorocia Ionei, Prorocia lui Mihei, Prorocia lui Naum, Prorocia lui Avacuc, Prorocia lui Sofonie, Prorocia lui Agghei, Prorocia lui Zaharie, Prorocia lui Malahie.*

Ultimul tom, al cincilea, cuprinde *Cartea dintâiu a Macaveilor, Cartea a doao a Macaveilor, Rugăciunea lui Manasie împăratul Iudei, când rob să ținea în Vavilon, Cartea Esdrii a treia, Cartea Esdrii a patra, Sfânta Domnului Isus Hristos Evanghelie de la Matheiu, Sfânta a lui Isus Hristos Evanghelia de la Marcu, Sfânta lui Isus Hristos Evanghelie de la Luca, Sfânta lui Isus Hristos Evangheliia de la Ioan.* Volumul se încheie cu studiul filologic despre textul *Vulgatei de la Blaj*, semnat de Niculina Iacob.

Ținem să subliniem încă o dată imensul efort depus de echipa de filologi care au transcris textul. Editorii ne informează că textul biblic s-a conservat în două serii de manuscrise, ambele în mai multe volume. Prima variantă (V¹) reprezintă chiar protografele traducătorilor, iar varianta a doua (V²) este opera unui singur copist, care a alcătuit o copie „pe curat” (*purum*), destinată, probabil, tiparului. Editorii au transcris *Vechiul Testament* după cea de-a doua variantă, care are avantajul de a fi relativ unitară, iar *Noul Testament* a fost preluat după prima variantă căci varianta „pe curat” nu îl conținea. Date fiind circumstanțele în care filologii clujeni au lucrat și dorința generală ca ediția să apară cât mai repede, decizia este corectă. Nu putem însă să nu de gândim la o ediție cu adevărat critică, în care, în subsol, vor fi fost redată diferențele față de manuscrisele protografe ale traducătorilor. Chiar și așa, transcriptorii s-au confruntat cu dificultăți majore de transcriere, pe care le-au rezolvat convenabil. Semnată de Elena Ardeleanu, Ioan Chindriș, Elena Comșulea, Doina Grecu și Valentina Șerban, ampla *Notă asupra ediției* (vol. I, p. CXXVII-CXLI) ne informează asupra principiilor de transcriere din grafia chirilică în ortografia românească actuală asumate și aplicate de transcriptori. Cititorul este avertizat că are în față „o ediție diplomatică, parțial interpretativă, care să nu altereze diversitatea și complexitatea aspectelor de limbă, să confere textului atributele necesare unei lecturi coerente și, în același timp, să păstreze specificul celor două manuscrise” (p. CXXXI). Juste, cele trei obiective formulate în fraza anterioară au fost realizate onorabil. Totuși, nu putem să nu remarcăm, în chiar exemplele date de editori, unele inconsecvențe de transcriere care puteau lipsi, prin privilegierea formei

actuale a cuvântului respectiv. De exemplu, știindu-se faptul că în vechiul scris românesc slovele ierul mare (Ѡ) și iusul mare (ѡ) erau întrebuințate în mod inconsecvent pentru redarea vocalelor actuale *ă*, respectiv *î*, suntem de părere că ar fi fost mai bine din toate punctele de vedere dacă s-ar fi transcris interpretativ, prin *ă* sau *î*, potrivit normelor actuale, și nu, cum s-a procedat, prin transcrieri precum: *mănilē* (pentru *mѠnile*) în loc de, mai corect: *mânile*, sau *păcat* (pentru *pѡkat*) în loc de, mai corect, *păcat*. Nejustificată ni se pare de asemenea transcrierea inconsecventă a slovei *ᄡ* prin menținerea alternanțelor *împărat/ înpărat, înbrăcat/ îmbrăcat* etc., după cum era urmat de *m* sau de *n*. „Unificarea” s-ar fi impus aici, potrivit ortografiei actuale, căci, evident, oscilația grafică din manuscrisul original nu are absolut nicio relevanță în planurile fonetic și fonologic. Dimpotrivă, justificată ni se pare menținerea inconsecvențelor la forma verbală *este* (*este, iaste, ieste*), serie care atestă indecizia reală a cărturarilor din epocă.

Faptul că facsimilele manuscrisului original au fost tipărite separat de textul transcris și în format micșorat, poate fi înțeles: din rațiuni de economie tipografică, specialistul filolog, care ar dori să verifice opțiunile de transcriere, este invitat la un efort mai mare decât dacă originalul și transcrierea lui ar fi fost prezentate după tehnica „în oglindă”, adică față în față și la dimensiuni proporționale. Importanța capitală a textului editat ar fi meritat poate efortul. Ce ni se pare însă greu de acceptat este decizia editorilor de a face câte un indice lexical parțial, pentru fiecare carte biblică în parte, tipărit ca atare, în locul unui indice general al întregii *Bibliei*. Pentru a afla, de exemplu, dacă un anumit cuvânt sau o anumită formă se află sau nu în textul *Bibliei* de la 1760-1761, specialistul interesat trebuie să caute nu într-un singur indice general, ci în peste 60 de indice parțiale, risipite în cinci volume! Acest indice, în principiu un prețios instrument de lucru pentru specialiști, în special pentru lexicografi, devine astfel aproape inutilizabil.

În contribuția sa intitulată, cu o tentă penibil poetizantă, *Tâlcuirea cuvântului*, acad. Camil Mureșanu pare să își propună realizarea unui comentariu despre sensurile logosului în Antichitate, de la Heraclit la Philon din Alexandria și până la evanghelistul Ioan. Lăsând la o parte inadecvarea patentă a acestui comentariu în contextul ediției științifice a unui important monument al vechii culturii românești, textul lui Camil Mureșanu se prezintă, din păcate, ca o succesiune neîntreruptă de banalități, poncife și obscurități, în enunțuri școlărești precum: „Logosul divin, a toate ursitor, și cel uman, subaltern și mărginit, sunt contingente. Totuși mulți oameni stăruie în a nu se potrivi Logosului suprem, purtându-se de parcă n-ar avea decât propriul schepsis” (vol. I, p. VII). Inacceptabilă ni se pare și maniera școlărească de a face câte un alineat din aproape fiecare frază! De la paginile VIII-IX ale eseului, reținem o scurtă

listă de formulări improprii, emfatică sau pretențioasă: „Actele traducerilor în aceste limbi sunt asociate de obicei cu apariția de tendințe și curente de reformă în biserică”; „Capacitățile intelectuale, necesare spre a-l putea parcurge, erau deficitare, în ‘secolele întunecate’ de zăbranicul încă recentelor năvăliri barbare”; „sensul ireversibil al mersului înainte al culturii”; „mișcarea zelotă (sec. XIV)”; „așternând peste terenul zgrunțuros al concretului nemijlocit vălul subtil al ideilor abstracte”; „abația [...] a devenit cistercită” etc.

Informațiile despre constituirea și circulația *Septuagintei* și a *Vulgatei* Sfântului Ieronim, despre rolul misionarilor, despre dinamica raporturilor multiple și complexe dintre limbile „sacre”, ebraica, greaca și latina, despre evanghelizarea slavilor și a maghiarilor, despre Reformă și traduceri *Bibliei* în spațiul european, utile în sine dar accesibile în oricare din zecile de dicționare sau lucrări de sinteză care ne stau la dispoziție, sunt prezentate într-o manieră lacunară și incongruentă. Discutând despre primele traduceri biblice în limba română, despre așa-numitele texte maramureșene, autorul adoptă un punct de vedere obsolet, eludând, intenționat sau din necunoaștere, datele expuse în contribuții mai recente ale specialiștilor, în special ale filologilor bucureșteni Ion Gheție și Alexandru Mareș, care au dovedit că zona Banatului este „patria” celor mai vechi traduceri românești de texte biblice. Exprimându-se în maniera obscură care pare să-i fie proprie („Influența husită în geneza acestor traduceri, precum și locul lor de origine – Maramureșul – sunt fapte acceptate de majoritatea cercetărilor. Oricât de mediată a fost calea străbătută și împlinită de ele, punctul lor de plecare se recunoaște, în ultimă instanță, în *Vulgata*” — vol. I, p. IX), Camil Mureșanu pare să susțină un punct de vedere nedemonstrabil, formulat cândva și de istoricul literar și slavistul I. C. Chițimia, potrivit căruia, înainte de cele mai vechi versiuni românești traduse din slavonă ale *Psaltirii* și *Apostolului*, ar fi existat texte românești traduse direct din latină, înainte de secolul al X-lea, secol de început al emergenței culturii ecleziastice slavone în spațiul sud-est european.

De asemenea, relațiile dintre textele biblice maghiare și unele texte românești, precum *Palia de la Orăștie* (1582) sau *Noul Testament de la Bălgrad* (1648), proiectate în contextul politic al Transilvaniei conduse de principii maghiari reformați, sunt prezentate, în pofida evidențelor, în mod incongruent, pentru a se conchide în mod minimalizator: „În ciuda unor legitime presupuneri, Bibliile în maghiară n-au avut un impact notabil în limba română” (vol. I, p. IX). Această afirmație poate fi contrazisă de orice student filolog, care află la cursul de istoria limbii române literare despre abundentele împrumuturi lexicale maghiare din textele românești vechi.

Eseul lui Camil Mureșanu ilustrează modul cum se poate trece prin două milenii de istorie culturală, fără metodă, într-un stil diletant și bombastic.

Piesa de rezistență a „aparaturii critice” al ediției o constituie temeinic documentatul studiu al lui Ioan Chindriș, intitulat *Testamentul lui Petru Pavel Aron*. În cele 68 de pagini de format *in folio*, reputatul istoric clujean analizează cu minuțiozitate și precizie contextul social, politic, cultural și confesional al Transilvaniei secolului al XVIII-lea, care a condus la producerea textului editat, versiunea biblică românească a erudiților blăjeni. Studiul este deopotrivă o veritabilă monografie dedicată cărturarului Petru Pavel Aron. În primele pagini, sunt detaliate principalele momente ale luptei lui Inochentie Micu-Klein pentru drepturile românilor ardeleni, fundalul istoric al domniei Mariei Terezia, explicat, în ceea ce privește relațiile speciale cu militanții Școlii Ardelene, prin trimiteri bogate la comentariile istoricilor români și unguri. Tensiunile și intrigile în cancelariile unui imperiu multinațional și multiconfesional sunt punctate cu precizie sintetică și analizate ca premise și cauze ale frământărilor istoriei a românilor uniți: „Suscitarea recunoașterii constituționale a românilor ardeleni era prea timpurie pentru vremea lui Inochentie, ducând la prăbușirea unei metodologii de luptă politică inițiată de el, pe care o putem numi calea leopoldină. Politicul a determinat, la rândul său, tensiunea confesională. Perspectiva unei treziri a populației românești, dominantă strivitor sub raport etnic, la viața civică și politică, i-a pus în gardă pe ungurii minoritari dar dominanți sub raport politic. Spectrului valah devenit corp solid prin catolicism și implicare politică, vechii opresori îi preferă aruncarea în aer a vieții publice din principat, războiul confesional, pe care îl instrumentează, îl arbitrează și îl întrețin, profitând de greutățile care au marcat începutul domniei Mariei Tereza. Fuga lui Inochentie la Roma a declanșat periculosul sindrom al turmei fără stăpân. Evenimentul este perceput ca un eșec al unirii iar elementele de dezagregare a acesteia nu se lasă într-adevăr așteptate. Lipsa informațiilor corecte despre cauzele plecării ierarhului, dezolarea celor rămași fideli unirii și triumfalismul adversarilor acesteia au aruncat Transilvania în haos confesional prevestitor de efecte sociale grave” (p. XVII-XVIII).

După prezentarea clară a contextului acestei epoci, autorul învie, cu reală forță evocatoare, anii unui „personaj generat de criză”, căruia „i-a fost menit să deschidă o eră nouă, originală, în istoria românilor ardeleni, pe baza aceleiași Uniri cu Roma”. Aflăm că Petru Aron s-a născut în 1709, la Bistra din Munții Apuseni, într-o familie românească nobilă, care a dat mulți bărbați remarcabili; a urmat colegiul iezuit din Cluj, Colegiul urban de Propaganda Fide din Roma, în 1743 a fost hirotonit la Roma, după ritul grecesc, și a revenit la Blaj ca om de încredere al episcopului dizident Inochentie. Poziția aceasta oficială l-a pus, de multe ori, în situația de a

trebui să motiveze în fața comisiei aulice gesturile de refuz ale superiorului său. Ajuns vicar, Petru Aron, un temperament foarte echilibrat, diplomat înțelept și răbdător, a reușit să reziste într-o furtună de lupte și intrigi politice duse pe această scenă confesională. Ioan Chindriș evocă astfel, cu multe detalii, hățișul evenimentelor care tulburau viața clericilor uniți, expuși, fără voia lor, unui destin furtunos.

Din paginile XLVIII-LVI aflăm detalii interesante despre modul cum a gestionat Petru Pavel Aron „dezastrul” împărțirii ardelenilor în două confesiuni, despre precaritatea profesională a preoților și despre evoluțiile care au condus spre configurarea fazei primare a ceea ce se va numi ulterior curentul latinist al Blajului. Spre finalul acestor pagini în care personalitatea episcopului este conturată cu autenticitate, Ioan Chindriș pune în evidență un aspect simptomatic dar mai puțin comentat, pe care îl recomandă pentru cercetări ulterioare. Întrebându-se unde voia să ajungă episcopul cu modul său de viață ascetică, exegetul se întreabă retoric dacă nu cumva pentru ca „să arate lumii că biserica lui este cu adevărat orientală, și nu papistașă cum o indigitau neuniții”.

În ultima parte a studiului său, sub titlul *Biblia lui Petru Pavel Aron*, Ioan Chindriș își propune să prezinte cele două direcții ideologice ale programului lui Aron: 1. realizarea, recomandată de oficialități, a unei independențe tipografice față de Moldova și Țara Românească, deziderat înfăptuit doar formal, căci cărțile liturgice tipărite la Blaj reproduc întocmai originalele „ortodoxe”, venite în special de la Râmnic și 2. edificarea unei teologii unite proprii, bazată pe lucrări în limba latină. În acest program se încadrează și decizia episcopului de a traduce *Vulgata*.

La pagina LXIV a studiului său, cercetătorul clujean prezintă câteva din motivele presumptive pentru care episcopul Aron a hotărât traducerea *Bibliei* latinești: nu să concureze *Biblia de la București* din 1688, „care își trăia gloria nestingherită de nimeni”, ci să o dubleze, marcând astfel «jumătatea» catolică a confesiunii pe care o păstorea. În acest scop, „episcopul-călugăr cu viață de pustnic oriental” a ales cărturarii cu care să ducă la bun sfârșit opera plănuită. Retrași un scurt timp la moșia din Cut, continuând apoi la Blaj, episcopul și ceilalți șase cărturari traduc integral *Vechiul Testament* în mai puțin de nouă luni. Ioan Chindriș observă că manuscrisele atestă cel puțin șapte grafii, una fiind, firește, a episcopului. „Medalioanele” dedicate acestor șase învățați sunt un prilej pentru istoricul clujean să completeze atmosfera cultural-politică a vremii, cu detalii semnificative. Grigore Maior este considerat, datorită studiilor și lucrărilor sale istorice, lexicografice și teologice, cel mai calificat dintre talmăcitori; de altfel, contribuția lui la *Vulgata* de la Blaj este masivă. Călugărul Gherontie Cotorea a fost un apropiat al episcopului, cărturar ideolog al uniților și traducător din învățați iezuiți. Cu studii teologice la

Viena, călugăr bazilitan la Munkács, Atanasie Rednic a fost confesorul lui Aron și episcop după moartea acestuia. Fiu de nobil român, cu studii la Roma, catehet și prefect de studii la clerici, Silvestru Caliani a fost un alt membru al echipei lui Petru Pavel Aron. Există și un laic printre traducători, și anume Petru Pop de Daia, fostul secretar al lui Inochentie Micu-Klein. A șaptea grafie se presupune că i-ar aparține lui Ioan Săcădate, cel mai cunoscut protopop al Blajului din secolul al XVII-lea, implicat în toate evenimentele care au străbătut istoria Bisericii Unite din acele timpuri.

Cum a lucrat această echipă? Ioan Chindriș este de părere că metoda de lucru a fost una unică, întrucât ar fi „greu de crezut că procedeul are pereche în cultura biblică. Nu traducea odată decât un singur om, un număr fluctuant de pagini, după care urma altul la rând, continuând munca precedentului de la pagina, cartea, capitolul sau versetul unde se oprise cel dinaintea lui. [...] Om după om, în stil aproape militar, fiecare se apuca de lucru cu forțe proaspete, după un interval variabil de timp” (p. LXX). După Ioan Chindriș această metodă s-a dovedit extrem de operativă, chiar dacă a creat și discrepanțe. Autorul studiului identifică ediția *Vulgatei* folosite de Aron, și anume chiar exemplarul lor de lucru, *Biblia Sacra*, tipărită în 1690, la Veneția; cartea provine din vechiul fond al călugărilor bazilitani de la Blaj și se păstrează la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, sub cota B. 8738. Conține gravuri bogate, care au fost reproduse și în ediția de față. Analizând manuscrisele, istoricul clujean conchide: „Biblia lui Aron s-a păstrat în 11 manuscrise masive, legate în volume cu coperti contemporane, și nu pe niște hârtii. De fapt, echipa de la Blaj a tălmăcit temeinic în limba română doar *Vechiul Testament* din *Vulgata* venețiană de la 1690. Cele patru volume V², cu forma lor definitivă pregătită pentru tipar, arată clar intenția episcopului de a da la lumină, deocamdată, doar *Vechiul Testament*. În V¹ există, totuși, manuscrisul 22, care conține textele celor patru Evanghelii. [...] Textul lor nu curge firesc, ci este fărâmițat în pericope, adică secțiuni sau bucăți prescrise a se citi la slujbele bisericești [...]. Cele patru Evanghelii sunt traduse docil după aceeași sursă latină, cu rezumatele și concordanțele identice, dar secționate pe fragmente pericopale” (p. LXXIV). Pe un fragment extras din *Evanghelia după Ioan*, Ioan Chindriș face observații corecte și uneori critice la adresa unor idei eronate care circulă în exegeza despre textele românești religioase vechi. El explică astfel opțiunea lui Aron de a face rezumate la începutul capitolelor: „Rostul acestor povestiri de la începutul fiecărei cărți, ca și al rezumatelor copioase la capitole, era unul practic, foarte important. Într-o lume românească strivită de incultură, predosloviile picurau un strop de cultură la nivel popular, facilitau înțelegerea a ceea ce urma, ajutându-i mai ales pe preoți să găsească ușor exemplul sau pasajul

căutat.” (p. LXXV). Analize comparative între izvoarele și opțiunile de traducere a *Evangeliiilor* din *Noul Testament de la Bălgrad*, *Biblia de la București* și *Biblia* lui Micu îl recomandă pe Ioan Chindriș drept un analist obiectiv și critic al textului aronian: „Calea Evangheliarului după Vulgata s-a dovedit greșită, mai exact, confundarea palierului bisericesc cu cel cultural era o greșeală. Din acest ultim punct de vedere, Vulgata sub conținutul Vechiului Testament era suficientă pentru ilustrarea alterității culturale în cadrul bisericii creștine, gustul pentru cunoaștere al cititorului satisfăcut, căci Noul Testament nu spunea absolut nimic în plus față de ce se citea de secole în Ardeal. Dimpotrivă, Vechiul Testament al Vulgatei, cu ampla implicare a textului masoretic, pe lângă vechile recenzii latine preieronimiene, aduce schimbări uriașe față de Septuaginta, unele, foarte puține, marcate mai sus. Da, aici factorul cultural era regent și el motivează munca traducătorilor blăjeni, uniți cu toții în jurul unei idei, al unui scop care nu viza exercițiul bisericesc diurn în niciun fel” (LXXVI).

Ne-am permite să amendăm opțiunea pentru adjectivul *fortunat* în îmbinările „faptul infortunat”, „întâmplarea fortunată”, sau unele creații mai puțin inspirate precum *primejdiozitate* sau verbul *indigitau* din segmentul, citat mai sus, „nu papistașă cum o indigitau neuniții”.

Ioan Chindriș subliniază spre finalul acestui studiu, remarcabil prin cuprinderea tuturor aspectelor culturale, faptul că *Vulgata de la Blaj* este o operă de pionierat, cu atât mai importantă cu cât se situează înaintea *Bibliei* lui Micu, a cărei limbă avea să realizeze o codificare și o unificare de nivel superior al uzului literar; echipa episcopului Aron a avut curajul să folosească limba populară în varianta ei nord-ardelenească, iar pentru realități nelexicalizate în limba română a folosit imprumul savant și calcurile: „acest amestec de românească populară și latină calchiată a dus la o limbă unică în cultura noastră, cu originalități și frumuseți, naivități și poticneli mai mari sau mai mici, toate însă în limitele unui ansamblu care definește o capodoperă al literaturii noastre vechi” (p. LXXVI).

Ediția *Vulgatei de la Blaj* beneficiază și de o concordanță a numelor proprii în *Biblie*, un instrument de lucru util, realizat de Mircea R. Birtz pe 47 de pagini mari, conceput „ca un aparat complementar al indicelui lexical. Autorul ne informează despre dificultățile pe care le-a întâmpinat, în condițiile în care *Vechiul Testament* prezintă diferențe notabile de la o versiune la alta, iar concordanțele realizate pentru *Septuaginta* sau pentru textul masoretic au doar o valoare orientativă pentru *Vulgata*. Numele proprii care apar în *Vulgata de la Blaj* sunt inventariate cu toate variantele ortografice, iar în paranteze se notează formele care circulă azi în diferite versiuni ale *Bibliei*. Poate ar fi fost mai bine ca formele actuale, notate în paranteză, să aibă menționată, printr-o siglă, versiunea biblică respectivă. Autorul specifică, de asemenea, dacă

respectivul nume este antroponim, hieronim, toponim sau antroponim cu valoare toponimică; sunt apoi enumerate toate locurile din *Biblie* unde apare respectivul nume propriu. Sunt exemplificate câteva transcrieri, prin comparație cu *Biblia de București*. Mircea R. Birtz enumeră, spre finalul studiului care însoțește indicele, cauzele apariției atâtor variante ale numelor proprii: „Dificultățile traducerii exacte a unui text ebraic în greacă sau latină, prezența mai multor traducători, fiecare având un impuls ortografic propriu, lipsa unei metodologii unitare, prestigiul spiritual și cultural al unei ediții precedente a Scripturii (*Biblia de la București*), iată pe scurt, motivele apariției mai multor variante, nu doar în cadrul unei clase onomastice, ci și în cazul unui anumit personaj sau toponim biblic” (p. LXXXI). Consultând acest indice, observăm momente distincte din drumul dificil al transunerii acestor lexeme în limba română; iată câteva serii, spre exemplificare: *Euftrat, Euftrath, Evrate, Evrath, Euftrate; Filistia, Filistia, Filistim; Moav, Moab, Moavitide; Zavulon, Zabulon, Zavolon*. Indicele onomastic realizat pentru această ediție pune în evidență, o dată în plus, marile inconsecvențe și oscilații în prezentarea formală, în limba română modernă, a vastei și complicatei onomastici biblice. Doar realizarea unei ample concordanțe biblice a celor mai importante versiuni și ediții din tradiția românească, însoțită de un studiu sistematic și istoric aprofundat, ar putea pune premisele unei normări corecte în această sferă a vocabularului românesc.

La sfârșitul volumului al V-lea al ediției se află un studiu amplu, de 123 de pagini mari, în care, cu un efort uriaș și cu o remarcabilă acuratețe, filologul Niculina Iacob analizează cu acribie câteva dintre aspectele lingvistice ale textului editat. Cercetătoarea suceveană a ales, corect, drumul clasic al analizei filologice, înregistrând și comentând particularitățile fonetice, morfosintactice și lexicale ale textului, cu ajutorul unui aparat critic consistent, care acoperă mult din spațiul cu care ne-am obișnuit în exegeza filologică românească. Într-o introducere de trei pagini, autoarea își ia ca reper intervalul 1688-1795 și creionează importanța și specificul celor trei versiuni biblice care apar în această perioadă: *Biblia* lui Șerban (1688), *Biblia* lui Aron (1760-1761) și *Biblia* lui Micu (1795). Observația că ultimele două versiuni sunt mai puțin comentate și oarecum date uitării, din cauza orientării lor spre textul latinesc ni se pare că ar trebui nuanțată. Suntem de părere că nu motive profesionale au determinat această situație, ci, pur și simplu, neglijența și „neajungerea” cercetării filologice românești. În schimb, notațiile de la p. 790-791 ale autoarei punctează un adevăr cultural major: „Ca rupere de tradiție, orientarea spre textul latinesc este extrem de importantă, versiunea realizată de echipa lui Petru Pavel Aron fiind singura traducere după *Vulgata* din cultura noastră veche. Această ieșire din tipare a determinat cu siguranță rămânerea în

uitare până în zilele noastre, în condițiile în care mentalul de tip răsăritean nu putea fi decât refractar la o asemenea inovație. Atitudinea lui Samuil Micu față de traducerea de la 1760 este concludentă în acest sens.”

Tot din această introducere, reținem câteva observații filologice generale: *Vulgata de la Blaj* prezintă o diversitate stilistică accentuată din cauza idiostilului fiecărui traducător; cărturarii au încercat să elimine atât faptele de limbă regională cât și maghiarismele, care se întâlneau în număr mare în traducerile anterioare. În ceea ce privește particularitățile vocalice, selectând cele mai concludente cazuri, Niculina Iacob explică ocurența unor fonetisme motivate prin apropierea de etimon (*maslin, păhar, blăstăm, năcaz, fămeie, nădeajde, năsip* etc.), sincopel (*frumsește, sfărmat*), concurența dintre formele vechi (*pâne, mâni*) și cele noi (*pâine, mâini*), problema lui *u* final ș. a. La nivelul sistemului consonantic, autoarea înregistrează corect tendința de evitare a palatalizării labialelor, muierea consecventă a vibrantei *r*, ca în *ceriu*, concurența dintre șuierătoarea *j* și africata *ğ* în forme precum *joc/gioc*, dintre rostirea dură a labialelor (*margă, iubască*) și rostirea moale (*meargă, iubească*) și multe alte fenomene. O caracteristică subliniată bine de autoarea studiului este dată de faptul că „norma” o reprezintă tocmai „coexistența rostirilor, reprezentând un amestec care nu ne-ar permite decât cu greu să stabilim formele predominante” (p. 802). Un preambul binevenit deschide analiza particularităților morfosintactice, punctând caracterul mai stabil și mai unitar al gramaticii, în raport cu fonetica, și faptul că oscilațiile fonetice diatopice provoacă unele „contradicții” și la nivelul morfosintaxei. Clasei substantivului îi sunt analizate declinările, genul, numărul și cazul, comentându-se fluctuațiile desinențelor care determină încadrarea în categorii diferite și raportul acestor forme cu norma, autoarea ajungând la formulări de detaliu valide, precum: „Procesul de înlocuire a desinenței de neutru plural *-ure* cu *-uri* era deja încheiat în jurul anului 1750, singura admisă de norma literară fiind cea din urmă: *cerurile*.” (p. 810); „Pluralul *legumi* [Fc 9, 3] nu a fost, de asemenea, selectat de norma literară.” (p. 811); „Deși nu se poate vorbi despre fixarea definitivă a normei în ce privește selectarea formelor de declinare în *-ei* sau *-ii*, amestecul acestora nu mai este atât de frecvent în textul de la 1760” (p. 812).

Bine descrisă și mai ales corect ilustrată prin exemple abundente ni se pare funcția articolelor (hotărât și nehotărât) în limba *Vulgatei de la Blaj*. Interesante sunt și referirile la opțiunea traducătorilor pentru forme nearticulate, când contextul impunea articularea: „*să nu pieri și tu în răutate cetății*”; „*Avram au venit și au locuit lângă vale Mamvri*” sau comentariile despre articularea numelor proprii (p. 817-819). Despre clasa adjectivului, cercetătoarea remarcă, în ceea ce privește flexiunea, „relativ puține divergențe” și selectează contexte cuprinzând adjective precum *gol*,

frumoasă, grasă, vârtoasă, apătoasă, nou, roșie, scrisă, închisă etc., o atenție deosebită fiind acordată gradelor de comparație, care sunt analizate prin comparație cu structurile latinești din textul-sursă. O focalizare corectă ni se oferă și asupra fenomenelor specifice relative la bogata clasă a pronumelor. Raportul dintre seriile paralele ale pronumelor personale *el, ea, ei, ele*, respectiv *dânsul, dânsa, dânșii, dânsele*, este discutat prin comparație cu *Biblia* din 1688 și, pe baza analizei statistice a ocurențelor, autoarea conchide că „ne aflăm în fața unui proces de impunere a formelor pentru care a optat limba română literară modernă” (p. 822). Observarea pronumelor de întărire îi dă posibilitatea Niculinei Iacob să certifice, pe baza exemplurilor din *Vulgata de la Blaj*, că „tendința de restrângere a circulației” formelor *mineși, noiși, loruși* etc. este evidentă. Exemplele de pronume reflexive, analizate prin comparație cu structurile echivalente latinești, o determină pe autoare să vorbească de existența, pentru unele medii culturale românești ale secolului al XVIII-lea, și a unui model latin, alături de cel impus de „fidelitatea față de originalele slave”, cum se postulează în *Istoria limbii române literare. Epoca veche*, cunoscuta sinteză publicată sub coordonarea lui Ion Gheție.

În ceea ce privește un fenomen mai special din sfera pronumelui și a adjectivului posesiv, și anume concurența dintre formele *lui, ei, lor* și *său, sa, săi, sale*, concluziile unui studiu anterior al autoarei, făcut pe *Cartea lui Iov* în mai multe versiuni biblice, sunt întărite de analiza pe textul de față. Interpretarea formelor pronumelor și adjectivelor relative, interogative, nehotărâte și negative se face, deseori, prin corelări contextuale cu *Biblia* de la 1688, Ms. 45, Ms. 4389, cu *Biblia* lui Micu, pe care autoarea le cunoaște bine, având astfel posibilitatea să delimiteze diacronic și sincron fenomenale ale tradiției textuale biblice românești.

Clasa verbului în *Vulgata de la Blaj* prezintă câteva aspecte particulare care țin de arealul lingvistic de la nord de Mureș. Autoarea delimitează o serie de verbe din *Cartea Facerii* și observă în ce conjugare se înscriu (*să vor umplea, să sănătoșază, s-au însoțiat*, p. 834); analiza oscilațiilor dintre formele verbale active și cele reflexive o conduc pe autoare la o afirmație oarecum polemică față de ideea comună că aceste forme s-au construit după modele străine, în special cel slavon, or textul analizat nu reflectă în mod special acest fapt, ceea ce întărește „convincerea că astfel de oscilații puteau veni la fel de bine dinspre graiurile populare. Fiind vorba despre o etapă în care limba română literară avea o tradiție de peste 250 de ani, e firesc ca evoluția înregistrată la nivelul structurilor limbii, ca urmare a exersării ei continue ca limbă de cultură, să se reflecte și în întrebuițarea unora dintre verbele care înregistrau numeroase oscilații până la 1640 și multă vreme după aceea” (p. 834).

O bună analiză se face clasei prepozițiilor, mai ales în scopul **evidențierii echivalării** acestora cu prepozițiile latinești (p. 853-858). Dintre fenomenele sintactice, autoarea selectează aspectele privind exprimarea negației, a apozității și atributului de identificare, anacolutul, inversiunile și dislocările sintactice. Ar fi fost, credem, necesară formularea unor concluzii în finalul fiecăruia dintre paragrafele respective.

Analizând lexicul *Vulgatei de la Blaj*, Niculina Iacob emite o judecată de relevanță majoră, constatând că „nicicând până la această traducere limba română nu împrumutase atâtea cuvinte din limba latină. Dar aceste împrumuturi s-au stins de îndată ce au prins viață, pentru că au rămas închise între copertele *Vulgatei de la Blaj*, un fel de muzeu de antichități, neprețuit astăzi, după aproape două secole și jumătate, prin raritatea pieselor pe care le cuprinde. Este o bucurie, desigur, să descoperim un asemenea tezaur, dar nu putem să nu ne gândim că la 1760 s-a ratat șansa ca, mai devreme cu câteva decenii, să se producă ceea ce specialiștii au numit, mai mult sau mai puțin justificat, «reromanizarea» limbii române” (p. 868). Această afirmație are nevoie de o argumentare mai detaliată pentru a fi convingătoare, dacă ne-am gândi la precedentul Cantemir în această privință.

Autoarea optează pentru o soluție de cercetare a lexicului mai puțin folosită în edițiile de text, și anume organizarea cuvintelor pe ceea ce Domnia Sa consideră a fi câmpuri semantice, favorizând perspectiva semantică și orientarea spre domeniile de desemnare. Această abordare este utilă și interesantă, permite discutarea sinonimiei, a polisemiei sau antonimiei din interiorul câmpului, dar este, în același timp, mai puțin adecvată scopului principal al unei ediții critice, deoarece a înlocuit soluțiile clasice, obligatorii pentru un studiu filologic și anume repartitia pe origini a lexemelor, statistica preponderențelor, serii de cuvinte aflate numai în textul respectiv, serii de regionalisme, serii de cuvinte vechi comune mai multor versiuni biblice, cuvinte care conservă sensuri deosebite față de cele actuale etc. Aceste disocieri seriale definesc în fond sarcina unei ediții științifice și constituie instrumente de referință și un fond lexical de lucru pentru analize diverse și comparative, facilitate mai ales de condițiile folosirii tehnicilor computerizate. Probabil că soluția maximală, de a se fi adăugat noile criterii de clasificare la cele în uz în filologia românească, ar fi fost preferabilă. Utilizatorul avizat al studiului ar fi fost mult mai mulțumit dacă, în loc de glose în general corecte pe marginea unor „rarități lexicale”, grupate tematic, ar fi aflat, ordonate alfabetic, unități lexicale grupate în clase delimitate pe criterii etimologice, diacronice sau funcționale. Ardelenismele, de exemplu, trebuiau grupate și tratate în sine, la fel și elementele de terminologie bisericească preluate de traducători din textele anterioare, unele dintre ele cu statut de norme

lexicale. Cuvintele vechi de origine latină dispărute din limbă, cuvintele cu utilizări mai speciale sau cu alte sensuri în raport cu cele de astăzi, maghiarismele și slavonismele curente în vechile traduceri biblice și încă prezente în textul cărturarilor ardeleni de la 1760 reclamau și ele o abordare micro-monografică. Grecismele și ebraismele biblice, de exemplu, foarte interesante în sine, ar fi meritat deopotrivă să fie grupate separat, ca și numeroasele latinisme. De un tratament special, mult mai extins, ar fi trebuit să se bucure abundențele calcuri lexicale sau chiar lexico-gramaticale, clasă care constituie, după cum se știe, unul din elementele cele mai caracteristice ale vechilor traduceri religioase, de oriunde și de oricând. Lipsește de asemenea un subcapitol dedicat uneia dintre „delicatesele” dintotdeauna ale filologului, așa-numitele «hapax legomena», elemente lexicale atestate exclusiv în textul studiat, fie ele creații ale traducătorilor, împrumuturi contextuale unice etc.

Date despre unele dintre aspectele menționate mai sus găsim în studiul Niculinei Iacob, prezentate însă disparat, mai mult sau mai puțin întâmplător, și anume atunci când parcurgem micromonografiile cuvintelor grupate pe câmpuri: *natura înconjurătoare* (flora, fauna, regnul mineral, fenomene ale naturii, forme de relief), *organismul uman și animal* (părți ale corpului, procese fiziologice, trăsături fizice, stări fiziologice, categorii de vârstă, trăsături morale și psihice, acțiuni referitoare la relațiile umane, procese mentale), *civilizație rurală, gospodărie, ocupații* (obiecte, părți ale casei, îmbrăcăminte, textile, alimente, bucătărie, viață rurală, substanțe aromatice, pietre, metale prețioase), *viața socială* (relații de rudenie, relații sociale, categorii sociale, statut social, meserii, unelte, drept, comerț, administrație, ranguri, funcții), *viața spirituală* (cultură, carte, educație, noțiuni eclesiastice, termeni de cult, veșminte, obiecte și cărți de cult, părți ale bisericii).

După cum se observă din structura acestor liste, este vorba nu doar de câmpuri semantice propriu-zise, ci și câmpuri asociative sau terminologice; rezultatul opțiunii cercetătoarei relevă cel puțin două puncte slabe. Mai întâi inconsecvențe și neajunsuri în tipologizarea câmpurilor, datorate neidentificării tipurilor formale de opoziții, a dimensiunilor semantice, a arhilexemelor fiecărui câmp etc. Constatăm apoi și o restrângere destul de severă a materialului lexical exemplificator sub titluri precum *fauna, flora* sau *procesele mentale și psihice*. Autoarea dă de înțeles, implicit, că a dorit să evidențieze doar acele aspecte lexicale care conferă personalitate textului. De pildă, cuvintele comentate la paragraful *stări fiziologice* sunt: *bubă* (cu sensul ‘lepră’), *bubos* (‘lepros’), *bubuliță* (‘bășicuță pe piele’), *coleră* (‘holeră’), *îngrecată și povarnică* (‘gravidă’), *lângoare* (‘suferință’), *lunatecă* (‘femeia care suferă boala de fiecare lună’), *boala urdinării* (‘dizenterie’); cu o pagină înainte, autoarea

selectează o serie de verbe pe care le încadrează la *processe fiziologice*, reușind să arate cititorului de astăzi cum se lexicalizau în uzul literar de acum 250 de ani unele procese fiziologice. Printre aceste exemple, descoperim fenomene interesante și originale, care și-ar fi găsit locul în glosare comentate, conținând (semi)calcuri de diferite tipuri (*a descriera* după *excerebro*, *vișeîmpărat* după lat. *vicere*), creații prin derivare neînregistrate în dicționarele limbii române (de la adj. *copos* ‘chel, spân’, împrumut maghiar, verbul *a coposi* ‘a tunde chel’, *thănistă* din lat. *theristrum* ‘văl, veșmânt’, *avră* din lat. *avra* ‘slujnică, roabă’, *lupănar* din lat. *lupanarus*, *mistic* din lat. *mysticus*, *iuvileon* și varianta *iuvileu* din lat. *iubilaeus*), cuvinte vechi de origine latină cu circulație restrânsă la zona mureșeană și dispărute ulterior (*a învita* din lat. *invitare* ‘a provoca, a ațâța’), creații ale traducătorului (*a pizmătări*, *a preacrede*, *a prorovedui*). Avem de observat faptul că verbele *a răpaosa* și *a să mește* ‘a se amesteca’ (din lat. *miscere*) nu sunt creații ale traducătorilor, cum pare să creadă autoarea, aceste cuvinte fiind atestate în texte anterioare, cum am fi putut constata consultând dicționarul-tezaur al limbii române (DLR). Organizat astfel, studiul lexicului satisface mai mult o curiozitate care ține de cultura enciclopedică a istoriei biblice, dar este de puțin folos specialiștilor în istoria limbii române în general, în etimologie sau în istoria lexicului românesc.

Punem prin aceasta în evidență o deficiență de metodă, după părerea noastră, majoră. Dna Niculina Iacob nu face nicio referire sistematică nu doar la dicționarul general al limbii române (DLR), dar nici la ediții critice de texte vechi, inclusiv biblice, sau la lucrări de sinteză asupra limbii române literare, cum ar fi cele publicate în ultimele decenii de Ion Gheție, Al. Mareș, N. A. Ursu, Gh. Chivu, Constantin Frâncu, pentru a menționa doar pe cele mai importante. Această corelare cu ceea ce numim „stadiul cercetării” ar fi sporit enorm valoarea și utilitatea studiului propus de autoare.

Ne facem datoria colegială să mai menționăm că, după părerea noastră, titlul ales de editori, *Biblia Vulgata*, este neadecvat. Explicațiile oferite de editori în *Nota asupra ediției*, vol. I, p. CXXIX („... Am apelat la titlul sub care traducerea a fost cunoscută și popularizată de contemporani, acela de *Biblia vulgata*. Acest titlu se susține și din punct de vedere cultural-istoric, fiind singura traducere făcută în limba română în exclusivitate după *Vulgata*. În familia Bibliilor românești, titlul dat de noi personalizează această operă, subliniindu-i unicitatea ca versiune a Scripturii catolice clasice.”) nu sunt satisfăcătoare, deoarece sintagma respectivă, care rămâne latinească, poate crea confuzie și nedumerire printre specialiștii bibliciști, dar și în mintea multor cititori avizați, care știu că *Vulgata* este un apelativ rezervat exclusiv versiunii în limba latină a

Bibliei, operă a Sfântului Ieronim (sec. al IV-lea – al V-lea), recunoscută ca oficială de Biserica Catolică. Un astfel de „transfer metonimic” de la originalul traducerii către textul tradus este greu acceptabil. Ne putem imagina marea confuzie care s-ar instala dacă am numi la fel, *Biblia Vulgata*, și alte versiuni în limbi moderne ale popoarelor catolice (francez, italian, spaniol, polonez etc.), pe motiv că toate pornesc de la aceeași sursă primară. Admiratori înflăcărați și, probabil, mulți dintre ei, adepți ai Bisericii Greco-Catolice, autorii ediției au dorit probabil prin opțiunea pentru titlul respectiv, să sugereze cât mai explicit caracterul ei confesional, adevărul că este expresia „culturii” greco-catolice. Oricum, în practica curentă, specialiștii numesc deja această monumentală versiune biblică mai degrabă „Biblia lui Aaron”, prin analogie cu „Biblia lui Micu” (1795) sau „Biblia lui Șerban” (1688). În legătură cu implicațiile confesionale, ne facem datoria de filologi să mărturisim că accentele polemice anti-ortodoxe, unele dintre ele justificate, poate, prin dureroasele experiențe istorice declanșate de desființarea în 1948 a Bisericii Greco-Catolice, ni se par neavenite într-o lucrare științifică. Justificată de logica militantă a discursului marilor corifei ai Școlii Ardelene la vremea lor, fobia anti-slavonă, prezentă și ea în unele pagini din aparatul critic al ediției, ni se pare și ea, astăzi, anacronică. De formație clasicistă și admiratori convinși ai marilor ardeleni pe care Biserica Greco-Catolică i-a dat culturii românești (Inochentie Micu, Petru Pavel Aaron, Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Ioan Budai Deleanu și ceilalți), pe care îi consideră și ei inventatorii *de facto* ai identității românești moderne (cu pilonii ei principali, conștiința romanității și orientarea spre Occident), autorii acestei recenzii sunt de părere că a sosit poate momentul istoric ca, cel puțin în filologie, patimile de natură confesională, ca și fantasmalele etnocentrice, să cedeze locul seninătății suverane a discursului științific obiectiv.

În final, ne facem încă o dată datoria de a recunoaște că harnica echipă a editorilor clujeni, coordonată de profesorul Ioan Chindriș, a împlinit un act de cultură majoră, restituind și punând în valoare un monument semnificativ de limbă română literară, săvârșind deopotrivă și un gest de dreptate, prin punerea în valoare a meritelor excepționale ale episcopului cărturar greco-catolic Petru Pavel Aron și ale colaboratorilor lui.